

A Comparative Analysis of the Views of Hibat al-Dīn al-Shahristānī and Sayyid Murtaḍā ‘Askarī on the Interpretation of Qur’an 2:106*

Asghar Tahmasebi Baldaji

Assistant Professor, Department of Qur’anic and Ḥadīth Sciences, Shahrekord University, Shahrekord, Iran. Email: asghar.tahmasebi@sku.ac.ir

Research Article

Abstract

Verse 106 of Sūrah al-Baqarah constitutes the most important textual basis for discussions of abrogation (*naskh*) in Qur’anic studies and exegesis. Various views have been advanced as to whether this verse indicates the abrogation of Qur’anic verses or refers instead to the abrogation of previous religious laws and scriptures. Employing a descriptive-analytical method and a comparative approach, this study examines the views of Hibbat al-Dīn al-Shahristānī and Sayyid Murtaḍā al-‘Askarī concerning this verse. The findings indicate that both scholars reject its indication of intra-Qur’anic abrogation; however, their underlying premises and methods of interpretation differ. Al-Shahristānī, emphasizing the perpetuity of the Qur’an and its status as an authoritative source of guidance, rejects the existence of abrogated verses within the Qur’an and argues that the term *Āyah* can bear various meanings, including religious law, blessing, and miracle. Al-‘Askarī, by distinguishing between Qur’anic revelation and explanatory revelation, locates abrogation within the domain of explanatory revelation and regards the Qur’an as merely a reflection of the latter. An examination of the context of verses 105–109 of Sūrah al-Baqarah, the historical circumstances surrounding their revelation, and the chronological sequence of the verses indicates that verse 106 responds to the People of the Book’s assumption concerning the non-abrogability of the previous religious law and explains the principle of replacement in the history of revelation, rather than establishing the abrogation of Qur’anic verses. Accordingly, both scholars’ interpretations are defensible with respect to their fundamental position, although al-‘Askarī’s formulation is distinguished by greater methodological coherence, whereas al-Shahristānī’s approach is characterized by greater semantic openness.

Keywords: Sūrah al-Baqarah: Verse 106, Abrogation, al-Shahristānī, al-‘Askarī, Comparative Exegesis.

* Received 11 March 2026; Received in revised form 09 April 2026; Accepted 01 June 2026; Published online 01 July 2026

Cite this article: Tahmasebi Baldaji, A. (2026). A Comparative Analysis of the Views of Hibat al-Dīn al-Shahristānī and Sayyid Murtaḍā ‘Askarī on the Interpretation of Qur’an 2:106. *Comparative Interpretation Research*, 12(2), 73-91. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.12754.2450>

Publisher: University of Qom

©The Author(s)

Introduction

The discussion of abrogation (*Naskh*) is a long-standing issue in Qur'anic studies and exegesis and plays a fundamental role in understanding the relationship among religious rulings, laws, and levels of revelation. Verse 106 of Sūrah al-Baqarah is regarded as a central text in this discussion, as some scholars have considered it evidence for the occurrence of abrogation within the Qur'an, whereas others have interpreted it as referring to the abrogation of previous religious laws and divine scriptures. The significance of this issue lies in the fact that its proper interpretation directly affects our understanding of the Qur'an's relationship to previous religions, the historical development of divine legislation, and the concept of the Qur'an's perpetuity.

The principal question of this study is: What are the similarities and differences between the views of Hibbat al-Dīn al-Shahristānī and Sayyid Murtaḍā al-ʿAskarī in interpreting verse 106 of Sūrah al-Baqarah, and upon what premises is each interpretation based? The originality of the present study lies in examining not only the conclusions reached by the two scholars but also their exegetical premises, their approaches to identifying the referent of the term *Āyah*, and the contextual and historical evidence underlying their respective interpretations. The study employs a descriptive-analytical and comparative method, drawing its data from relevant exegetical works and studies in Qur'anic scholarship.

Research Findings

The findings indicate that al-Shahristānī and al-ʿAskarī share a fundamental conclusion: verse 106 of Sūrah al-Baqarah does not indicate the abrogation of Qur'anic verses. Nevertheless, their arguments in support of this conclusion differ. Al-Shahristānī bases his position on the Qur'an's immunity from abrogation, its perpetuity, and its authoritative status as a source of guidance. He adopts a broad semantic understanding of the term *Āyah* and, in addition to the meanings of revelation and religious law, considers the possibility that it may refer to a blessing or miracle. By contrast, al-ʿAskarī distinguishes between Qur'anic revelation and explanatory revelation, attributes abrogation to the latter, and regards the Qur'an as a record or reflection of it. Consequently, he considers the Qur'anic text itself immune from internal abrogation.

An analysis of the context of verses 105–109 of Sūrah al-Baqarah further supports this interpretation. These verses address the People of the Book, particularly the Jews, and their response to the revelation sent down to the Noble Prophet (PBUHH). Verse 105 refers to their displeasure with the descent of “good” (*khayr*), while verse 106, in response to their assumption concerning the non-abrogability of the previous religious law, informs them that God is capable of replacing it with something better or equivalent to it. Verse 108, by recalling the conduct of the Children of Israel, further clarifies the connection between this discussion and earlier traditions of revelation. Verse 109 likewise indicates the People of the Book's resistance to the truth of the prophetic

mission. Accordingly, the verse should be understood within the broader context of the Qur'anic dialogue with the Jews and its explanation of the divine practice of replacing previous religious laws.

Historical evidence also reinforces this interpretation. Sūrah al-Baqarah is among the early Medinan Sūrahs, whereas many of the well-known Qur'anic verses concerning abrogation occur in later Medinan Sūrahs. Thus, interpreting verse 106 as referring to the abrogation of Qur'anic verses raises a chronological difficulty. Moreover, the early Medinan context, together with the injunctions toward forgiveness and forbearance found in the verses associated with this period, suggests that the issue emerged before the legislation of certain later rulings. It therefore appears to have concerned a theological objection regarding the possibility of abrogating the previous religious law rather than an exposition of intra-Qur'anic abrogation.

Conclusion

The comparative examination demonstrates that both al-Shahristānī and al-'Askarī reject the interpretation of verse 106 of Sūrah al-Baqarah as evidence for the abrogation of Qur'anic verses. Their approaches, however, differ: al-Shahristānī adopts a broader semantic interpretation of *Āyah*, whereas al-'Askarī locates the referent specifically within the domain of explanatory revelation. These differing premises lead to distinct formulations of the same fundamental conclusion.

In light of the contextual evidence surrounding verses 105–109, the historical circumstances of revelation, and the chronological considerations, interpreting verse 106 as referring to the abrogation of previous religious laws and divine scriptures is more compelling. Accordingly, the verse is best understood as referring to the divine practice of replacing previous religious laws and forms of guidance with what is better or equivalent, rather than as evidence for the occurrence of abrogation within the Qur'anic text itself.

References

- 'Askarī, Sayyid Murtaḍā. (1424 AH). *Al-Qur'an al-Karīm wa Riwāyāt al-Madrasatayn*. Dānishkadeh-yi Uṣūl al-Dīn Publications. [In Arabic]
- Faḍl Allāh, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1419 AH). *Tafsīr Min Wahy al-Qur'an*. Dār al-Malāk li-l-Ṭibā'ah wa al-Nashr. [In Arabic]
- Hānī, Ṭāhir. (1421 AH). *Tanzīh Āy al-Qur'an 'an al-Naskh wa al-Nuqṣān*. Al-Jamā'ah al-Islāmiyyah al-Aḥmadiyyah fī al-Diyār al-Muqaddasah. [In Arabic]
- Makkī, Abū Muḥammad ibn Abī Ṭālib. (1406 AH). *Al-Īdāh li-Nāsikh al-Qur'an wa Mansūkhīh*. Edited by Aḥmad Ḥasan Farḥāt. Dār al-Manār. [In Arabic]
- Ma'rifat, Muḥammad Hādī. (1416 AH). *Al-Tamhīd fī 'Ulūm al-Qur'an*. Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
- Qāsimī, Muḥammad. (1418 AH). *Maḥāsin al-Ta'wīl*. Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
- Shahristānī, Hibat Allāh al-Dīn. (1371 AH). *Tanzīh al-Tanzīl*. Translated by 'Alī Reza Ḥakīm Khosravi. Ḥaydarī Printing Press. [In Persian]

- Shahristānī, Hibat Allāh al-Dīn. (n.d.). *Makhtūṭ al-Ḥawāṣil*. Maktabat al-Jawādīn al-‘Āmmah. [In Arabic]
- Shahristānī, Hibat Allāh al-Dīn. (n.d.). *Tanzīh al-Tanzīl*. Maktabat al-Jawādīn al-‘Āmmah. [In Arabic]
- Shahristānī, Muḥammad ibn ‘Abd al-Karīm. (1364 SH). *Al-Milal wa al-Niḥal*. Al-Sharīf al-Raḍī Publications. [In Arabic]

تحلیل و بررسی تطبیقی آراء هبة‌الدین شهرستانی و سیدمرتضی عسکری در تفسیر آیه ۱۰۶ بقره*

اصغر طهماسبی بلداجی

استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران. رایانامه: asghar.tahmasebi@sku.ac.ir

چکیده

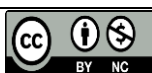
آیه ۱۰۶ سوره بقره مشهور به آیه نسخ، از آیاتی است که در تفسیر آن، میان مفسران اختلاف نظر وجود دارد. اهمیت بررسی این آیه بدان جهت است که یکی از دلایل مهم قائلان به نسخ در آیات قرآن، این آیه می‌باشد که در صورت اثبات عدم این دلالت بر نسخ آیات قرآن، این مبنا و دلیل، مخدوش می‌شود. سیدمرتضی عسکری و هبة‌الدین شهرستانی از اندیشمندان معاصری هستند که دلالت این آیه بر نسخ آیات قرآن را نپذیرفته و از آن تفسیر دیگر ارائه می‌دهند. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد تطبیقی، آراء تفسیری این دو اندیشمند را مورد تحلیل و بررسی قرار می‌دهد و اشتراک و افتراق آراء تفسیری این دو را تبیین می‌نماید. نتیجه آن که هر دو مفسر به‌طور مشترک دلالت این آیه بر نسخ آیات قرآن را نمی‌پذیرند؛ با بررسی سیاق آیه، تاریخ نزول آیات ناسخ و معناشناسی واژه «آیه»، به‌نظر می‌رسد نظریه هر دو اندیشمند در این باره، صحیح است؛ اما در مصادق‌یابی مصادیق نسخ و واژه «آیه»، این نظریه با چالش‌هایی روبه‌رو است که با بررسی تاریخی نزول آیه ۱۰۶ سوره بقره، نمی‌توان تغییر قبله از بیت‌المقدس به کعبه را از مصادیق نسخ دانست. کلیدواژگان: نسخ، بقره: ۱۰۶، هبة‌الدین شهرستانی، سیدمرتضی عسکری.

مقاله پژوهشی

* دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۲۰ | بازنگری: ۱۴۰۵/۰۱/۲۰ | پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۱ | انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۴/۱۰

استناد: طهماسبی بلداجی، اصغر. (۱۴۰۵). تحلیل و بررسی تطبیقی آراء هبة‌الدین شهرستانی و سیدمرتضی عسکری در تفسیر آیه ۱۰۶ بقره، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۲(۲)، ۷۳-۹۱. <https://doi.org/10.22091/PTT.2025.12754.2450>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

نسخ در قرآن، از دیرباز یکی از مهم‌ترین و مناقشه‌برانگیزترین مباحث در حوزه علوم قرآن و تفسیر بوده است؛ زیرا این بحث، افزون بر نسبت آیات با یکدیگر، با چگونگی فهم تشریع، حدود دلالت آیات و نحوه جمع میان ظواهر قرآنی پیوند دارد. از همین رو، بررسی نسخ تنها به شمارش آیات منسوخ محدود نمی‌شود، بلکه به یکی از مسائل بنیادین در فهم متن قرآن و ارزیابی انسجام درونی آن بازمی‌گردد. ضرورت پژوهش در این زمینه از آنجاست که هرگونه توسعه یا تحدید در مفهوم نسخ، به‌طور مستقیم در تفسیر آیات و استنباط معارف و احکام اثر می‌گذارد؛ به‌ویژه آنکه خلط نسخ با مفاهیمی چون عام و خاص، مطلق و مقید و استثناء، در پاره‌ای از آثار متقدمان، موجب شده است برخی مواردی که در اصطلاح متأخران از قلمرو نسخ بیرون‌اند، در شمار آیات منسوخ قرار گیرند (زید، ۱۹۷۱ م، ج ۱، ص ۷۲؛ معرفت، ۱۳۸۵، ص ۱۸۱).

اختلاف نظر در این مسئله، هم در تعریف نسخ و هم در تعیین اقسام و مصادیق آن آشکار است. برخی فقط وقوع نسخ حکم را در قرآن پذیرفته‌اند و برخی دیگر قائل به سه نوع نسخ، یعنی نسخ حکم، نسخ تلاوت و نسخ حکم و تلاوت، شده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، صص ۳۴۸-۳۵۰؛ طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۱، صص ۳۷۹-۳۸۴؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۸ ق، ج ۱، صص ۶۰-۶۱؛ طنطاوی، ۱۹۹۳ م، ج ۱، صص ۲۴۲-۲۴۳). همچنین در شمار آیات منسوخ نیز اختلاف فراوانی وجود دارد؛ چنان‌که ابن جوزی ۲۴۷ آیه، ابن حزم ۲۱۴ آیه و نحاس ۱۳۸ آیه را منسوخ دانسته‌اند (نک: جبری، ۱۹۸۰ م، ص ۱۰۹)، درحالی‌که سیوطی ۲۱ آیه را منسوخ می‌شمارد (بی‌تا، ج ۲، صص ۷۰۸-۷۱۲).

در میان متأخران نیز این اختلاف ادامه یافته، هرچند دامنه آن محدودتر شده است؛ به‌گونه‌ای که برخی هشت آیه (معرفت، ۱۴۱۶ ق، ج ۲، صص ۳۰۰-۳۱۶)، برخی شش آیه (زید، ۱۳۸۳ ق، ج ۲، ص ۸۰۳) و خوئی تنها یک آیه را منسوخ دانسته‌اند (بی‌تا، ص ۴۹۸). این اختلاف‌ها نشان می‌دهد که مسئله نسخ، بیش از آنکه صرفاً ناظر به نتیجه باشد، به اختلاف در مبانی و ادله استنباط بازمی‌گردد. در میان ادله قائلان به نسخ، آیه ۱۰۶ سوره بقره جایگاهی محوری دارد و غالباً به‌عنوان مهم‌ترین مستند قرآنی این دیدگاه معرفی شده است. با این حال، دلالت این آیه بر نسخ آیات قرآن، همواره محل مناقشه بوده و برخی اندیشمندان با تفسیر واژه «آیه» به معنایی غیر از آیات قرآن، استناد به آن را برای اثبات نسخ ناتمام دانسته‌اند.

در ادبیات پژوهش، از یک سو آثاری به اصل امکان یا وقوع نسخ، اقسام آن و شمار آیات منسوخ پرداخته‌اند و از سوی دیگر، برخی مطالعه‌ها به‌طور خاص آیه ۱۰۶ بقره را در اثبات یا رد نسخ بررسی کرده‌اند؛ همچنین شماری از پژوهش‌ها مسئله نسخ را در بسترهای تاریخی یا مفهومی دیگر، مانند نسبت آن با تخصیص و تقیید، پی گرفته‌اند. با این همه، بررسی تطبیقی و متمرکز آراء شهرستانی و عسکری درباره دلالت این آیه بر نسخ آیات قرآن،

کمتر محل توجه مستقل قرار گرفته است؛ درحالی که این دو اندیشمند، با وجود آنکه در شمار مفسران اصطلاحی نیستند، دیدگاه‌هایی قابل اعتنا و اثرگذار در این باب عرضه کرده‌اند.

براین اساس، مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که شهرستانی و عسکری بر پایه چه ادله‌ای دلالت آیه ۱۰۶ سورة بقره بر نسخ آیات قرآن را رد می‌کنند و چه وجوه اشتراک و افتراقی در استدلال‌های آنان وجود دارد؟ اهمیت پرداختن به این موضوع از آن روست که بازخوانی تطبیقی آراء این دو متفکر، افزون بر روشن ساختن مبانی تفسیری آنان، می‌تواند در ارزیابی یکی از مهم‌ترین ادله قرآنی قائلان به نسخ نیز نقش آفرین باشد. ازاین رو، پژوهش حاضر با روش تحلیلی-تطبیقی و بر پایه داده‌های کتابخانه‌ای، درصدد است ضمن استخراج و مقایسه آراء شهرستانی و عسکری درباره آیه ۱۰۶ بقره، میزان دلالت یا عدم دلالت این آیه بر وقوع نسخ در قرآن را بررسی کند.

پیشینه پژوهش

در ارتباط با نسخ در قرآن، پژوهش‌های متعددی انجام شده است:

فقهی‌زاده و طهماسبی بلداجی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل و بررسی دیدگاه مفسران درباره آیات نسخ» به نقد و بررسی دیدگاه مفسران درباره آیات ۱۰۶ بقره و ۱۰۱ نحل پرداخته‌اند و با ادله‌ای دلالت این آیات بر نسخ در قرآن را ناکافی می‌دانند. اسماعیلی‌زاده (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «بحثی درباره مستندات قرآنی وقوع نسخ در قرآن و مدلول آن‌ها» به بررسی سیاقی آیات مرتبط با نسخ می‌پردازد و دلالت این آیات بر وقوع نسخ آیات قرآن را رد می‌کند. موسوی اندرزی (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «بازاندیشی در تفسیر آیه نسخ، نسخ آیات اقلایی و علل آن» به بررسی آیات نسخ پرداخته است و از رهگذر این آیات، مقوله آیات اقلایی را مطرح می‌کند.

مقاله دیگری که با عنوان «خوانشی نو از آیه ۱۰۶ سورة بقره؛ با تکیه بر قرینه‌های درون متنی» توسط صادقی (۱۴۰۱) نوشته شده، مرتبط با مقاله حاضر است که به تحلیل و بررسی تفسیر این آیه می‌پردازد و در نهایت به این نتیجه می‌رسد که منظور از لفظ «آیه»، آیات قرآن نیست؛ بلکه مراد نبوت است؛ که خداوند نشانه نبوت را از نسل و تباری گرفته و در نسل دیگر قرار می‌دهد. مقالات دیگری مانند «نگاهی نو به آیه نسخ» توسط محمد احسانی‌فر (۱۳۸۷) و «بررسی آراء مفسران درباره آیه نسخ» توسط قاسم فائز (۱۳۸۱) به چاپ رسیده‌اند.

باتوجه به پژوهش‌های انجام شده، پژوهشی با موضوع مقاله حاضر انجام نشده است؛ به همین جهت این مقاله با بررسی تطبیقی آراء تفسیری سید مرتضی عسکری و هبة الدین شهرستانی درباره آیه ۱۰۶ بقره، به بررسی اشتراک و افتراق آراء این دو اندیشمند می‌پردازد و از این رهگذر ضمن تحلیل و تقویت نظریه این دو اندیشمند پیرامون عدم دلالت این آیه بر نسخ آیات قرآن، در پاره‌ای از موارد برخی از آراء این دو اندیشمند را نقد می‌نماید؛ همچنان که با رویکرد تفسیر تاریخی، نکات جدیدی در ارتباط با تاریخ نزول آیه ۱۰۶ بقره و مقوله نسخ مطرح می‌نماید.

بررسی آراء تفسیری شهرستانی و عسکری در تبیین مفاد آیه ۱۰۶ سورة بقره

آیه ۱۰۶ سورة بقره از جمله آیاتی است که درباره آن، دیدگاه‌های گوناگون و گاه متعارضی در میان مفسران و اندیشمندان اسلامی مطرح شده است. به طور کلی، آراء تفسیری درباره این آیه را می‌توان در سه دسته سامان داد: دسته نخست، آیه را ناظر به نسخ آیات قرآن می‌دانند و واژه «آیه» را به طور خاص بر آیات قرآن حمل می‌کنند؛ هرچند در چگونگی نسخ، میان آنان اختلاف نظر وجود دارد، چنان‌که برخی آن را صرفاً ناظر به نسخ حکم می‌شمارند و برخی نیز نسخ تلاوت، حکم، یا هر دو را از مصادیق آن برمی‌دانند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۳۵۰-۳۴۸؛ طبری، ۱۴۱۲، ج ۱، صص ۳۷۹-۳۸۴؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۸، ج ۱، صص ۶۱-۶۰؛ طنطاوی، ۱۹۹۳، ج ۱، صص ۲۴۳-۲۴۲). دسته دوم نیز آیه را مرتبط با نسخ می‌دانند، اما دایره معنای «آیه» را گسترده‌تر گرفته و افزون بر آیات قرآن، معجزه و شریعت‌های پیشین را نیز دربرگیرنده آن می‌دانند (رازی، ۱۴۱۲، ج ۳، ص ۶۴۳-۶۳۷؛ سید قطب، ۱۴۱۲، ج ۱، صص ۱۰۳-۱۰۳۲؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، صص ۱۷۷-۱۷۶؛ طیب، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۴۱-۱۳۹۱؛ عاملی، ۱۴۱۳، ج ۱، صص ۱۴۷-۱۴۴). اما دسته سوم، دلالت آیه بر نسخ آیات قرآن را به صراحت نفی کرده و آن را ناظر به نسخ معجزات، کتاب‌ها و شریعت‌های پیشین به وسیله قرآن کریم می‌دانند (خطیب، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۲۹-۱۲۱؛ طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۱، صص ۲۶۴-۲۶۳؛ میرزا خسروانی، ۱۳۹۰، ج ۱، صص ۱۵۴-۱۵۳؛ سورآبادی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۱۱۱؛ فضل الله، ۱۴۱۹، ج ۲، صص ۱۶۰-۱۵۷). هبة الدین شهرستانی و سیدمرتضی عسکری از جمله قرآن‌پژوهانی‌اند که در زمره دسته سوم قرار می‌گیرند. براین اساس، در ادامه، آراء این دو اندیشمند به صورت تطبیقی بررسی می‌شود تا وجوه اشتراک و افتراق دیدگاه‌های آنان روشن گردد.

تفسیر آیه ۱۰۶ بقره از منظر هبة الدین شهرستانی

هبة الدین شهرستانی در تفسیر آیه ۱۰۶ سورة بقره، رویکردی مبتنی بر نفی دلالت آیه بر نسخ آیات قرآن اتخاذ می‌کند و این مدعا را بر دو ساحت به هم پیوسته استوار می‌سازد: نخست، نقد مبانی نظری قول به نسخ در قرآن، و دوم، بازخوانی مفهوم و مصداق واژه «آیه» در این سیاق. از این منظر، بحث او صرفاً ناظر به رد یک تفسیر مشهور نیست، بلکه تلاشی است برای نشان دادن اینکه استناد به این آیه در اثبات نسخ درون قرآنی، هم از جهت مبانی و هم از حیث دلالتی، با دشواری‌های جدی مواجه است. وی در آغاز، ضمن اشاره به اقسام سه‌گانه نسخ، یعنی نسخ تلاوت، نسخ حکم و تلاوت، و نسخ حکم، وقوع هر سه قسم را در قرآن منتفی می‌داند و تصریح می‌کند که ادله اقامه شده برای اثبات نسخ در قرآن، از اتقان لازم برخوردار نیست و توان اثبات چنین مدعایی را ندارد (شهرستانی، ۱۳۷۱، ج ۱، صص ۲۳-۲۸). انکار او نسبت به وقوع نسخ در قرآن، تنها بر ملاحظه‌های موردی

یا تفسیری استوار نیست، بلکه بر اصولی فراگیر مبتنی است که از نظر وی با پذیرش نسخ در قرآن ناسازگار می‌نماید.

در تقریر شهرستانی، یکی از مهم‌ترین این اصول، جایگاه قرآن به مثابه میزان و معیار سنجش حق از باطل است؛ بدین معنا که شریعت اسلام، قرآن را ملاک پذیرش و ردّ روایات و اقوال قرار داده و در احادیث متواتر نیز بر این اصل تأکید شده است که هرآنچه موافق قرآن باشد پذیرفته، و هرآنچه مخالف آن باشد مردود است. براین اساس، اگر در متن قرآن آیاتی وجود داشته باشد که از اعتبار افتاده و منسوخ شده باشند، اصل میزان بودن قرآن دچار خدشه می‌شود؛ زیرا در آن صورت، خود متن معیار مشتمل بر گزاره‌هایی خواهد بود که دیگر قابلیت استناد هدایتی و تشریعی ندارند. این اشکال، از نظر شهرستانی، تنها یک اشکال فرعی نیست، بلکه به طور مستقیم به مرجعیت معرفتی و تشریعی قرآن بازمی‌گردد.

اصل دیگری که وی بر آن تکیه می‌کند، معجزه بودن جاودانه قرآن است. از دید او، قرآن معجزه‌ای مستمر و باقی است و این وصف، با فرض نسخ برخی از آیات آن سازگاری کامل ندارد؛ زیرا اگر بخشی از قرآن از دایره اعتبار تشریعی خارج شود، این پرسش پدید می‌آید که چگونه می‌توان از تمامیت این معجزه جاودان سخن گفت. افزون بر این، شهرستانی بر آن است که انسان‌ها به تمسک به قرآن و هدایت پذیری از آن مکلف شده‌اند و همین حیث هدایتی و الزامی، جواز نسخ در قرآن را با تردید جدی مواجه می‌سازد؛ زیرا کتابی که موضوع تمسک و هدایت عمومی است، نمی‌تواند در درون خود مشتمل بر آیاتی باشد که حکم آن‌ها مرتفع شده باشد و درعین حال همچنان در معرض رجوع هدایت طلبان باقی بماند (شهرستانی، بی تا، ج ۲، ص ۱۸۲). بر بنیاد همین ملاحظه‌ها است که وی ادله قائلان به نسخ را ناتمام می‌شمارد و اعتبار استنادی آن‌ها را مردود تلقی می‌کند. با این پشتوانه مبنایی، شهرستانی در گام بعد، دلالت آیه ۱۰۶ بقره بر نسخ آیات قرآن را از حیث معنای واژه «آیه» مورد مناقشه قرار می‌دهد. اهمیت این بخش از استدلال او در آن است که نزاع را از سطح یک داوری کلی درباره نسخ، به سطح دقیق‌تر تحلیل لفظ و تعیین مصداق منتقل می‌کند. به بیان دیگر، وی بر این باور است که استدلال قائلان به نسخ، پیش از هر چیز، متوقف بر این پیش فرض است که مراد از «آیه» در این آیه، آیات قرآن است؛ حال آنکه همین پیش فرض، از نظر او، مسلم و بی مناقشه نیست. از این رو، می‌کوشد با طرح احتمال‌های گوناگون برای معنای «آیه»، انحصار آن را در آیات قرآنی درهم شکند و نشان دهد که آیه می‌تواند بر معانی و مصادیق دیگری نیز حمل شود.

نخستین احتمالی که در این زمینه مطرح می‌سازد، تفسیر «آیه» به نعمت الهی است. بر پایه این احتمال، مفاد آیه آن خواهد بود که هرگاه خداوند نعمتی را زائل یا منسوخ سازد، نعمتی بهتر یا همانند آن را جایگزین می‌کند (کاظمی، ۱۴۳۹ق، ص ۲۲۳). در این قرائت، نعمت منحصر در مواهب مادی نیست، بلکه نعمت‌های معنوی و هدایتی را نیز دربرمی‌گیرد و از همین رو، می‌تواند شامل کتاب آسمانی، پیامبر یا هر موهبت الهی راهگشا باشد.

نتیجه این تفسیر آن است که آیه، در مقام بیان یک سنت عام الهی در نظام هدایت و جایگزینی نعمت‌هاست، نه در مقام اثبات وقوع نسخ در آیات قرآن. بدین ترتیب، شهرستانی از طریق بازگرداندن «آیه» به معنایی عام‌تر، افق دلالی آیه را از حوزه خاص نسخ آیات قرآنی فراتر می‌برد.

احتمال دوم، حمل «آیه» بر احکام تورات، انجیل و به‌طور کلی شرایع پیشین است. مطابق این برداشت، مفاد آیه چنین خواهد بود که خداوند هیچ حکمی از احکام کتب آسمانی پیشین را نسخ نمی‌کند، مگر آن‌که در شریعت پیامبر اسلام حکمی بهتر یا همانند آن را جایگزین سازد؛ حکمی که به اقتضای مصلحت، بر حکم پیشین ترجیح دارد. شهرستانی تفاوت این احتمال را با احتمال نخست در آن می‌داند که تفسیر اول بیشتر با معنای لغوی «آیه» مناسبت دارد، اما تفسیر دوم با کاربرد اصطلاحی آن سازگارتر است؛ همان کاربردی که قائلان به نسخ نیز در استدلال خود بر آن تکیه می‌کنند (کاظمی، ۱۴۳۹ق، صص ۲۲۴-۲۲۵). اهمیت این احتمال در آن است که شهرستانی، بدون انکار اصل وقوع نسخ در تاریخ تشریع، قلمرو آن را از درون قرآن به حوزه شرایع پیشین منتقل می‌کند. او در موضعی دیگر، با استناد به سیاق، تصریح می‌کند که مراد از نسخ در این آیه مبارکه، نسخ شرایع پیشین به‌وسیله قرآن است (شهرستانی، بی‌تا، ص ۳۲۲). براین اساس، نسخ در این آیه اساساً در قلمرو احکام و شرایع مطرح است و چون وی امور اعتقادی را ثابت و نسخ‌ناپذیر می‌داند، دایره مصداقی نسخ را به احکام کتب آسمانی پیشین محدود می‌سازد که با نزول قرآن جایگزین شده‌اند.

سومین احتمالی که شهرستانی برای واژه «آیه» برمی‌شمارد، معنای معجزه یا به تعبیر او «الحکمة الغریبه» است. وی برای تقویت این احتمال، به آیاتی از قرآن استناد می‌کند که در آن‌ها لفظ «آیه» در معنای معجزه به‌کار رفته است، سپس بر این نکته تأکید می‌ورزد که با پایان یافتن زمان یک معجزه، یا با محو و فراموشی آن، اقتضای هدایت الهی آن است که معجزه‌ای برتر یا دست‌کم همانند آن در اختیار مردم قرار گیرد (کاظمی، ۱۴۳۹ق، ص ۲۲۶). در اینجا نیز استدلال او صرفاً بر امکان لغوی این معنا متکی نیست، بلکه از قرینه سیاق مدد می‌گیرد.

وی با توجه به پیوستگی آیه ۱۰۶ با آیه پیش از آن، یعنی آیه (مَا يَوْذُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكِينَ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ) (بقره: ۱۰۵)، بر آن است که مراد از «خیر» در این آیه، قرآن و آیات آن است و اهل کتاب از اینکه بر پیامبر عربی کتابی نازل شود که جایگزین کتاب و شریعت آنان گردد، ناخشنود بوده‌اند. در نتیجه، به نظر او، ظهور سیاق بر این دلالت دارد که سخن از جایگزینی آیات و نشانه‌های ادیان پیشین به‌وسیله قرآن است، نه از نسخ آیات خود قرآن (کاظمی، ۱۴۳۹ق، ص ۲۲۸). این استدلال سیاقی، جایگاه مهمی در تفسیر او دارد؛ زیرا به‌واسطه آن، آیه نه به‌صورت منفصل و انتزاعی، بلکه در پیوند با بافت نزول و فضای مجاور خود فهم می‌شود.

برآیند مجموع این احتمال‌ها آن است که شهرستانی با گسترش دامنه معنایی واژه «آیه» به نعمت الهی، احکام شرایع پیشین و معجزه، می‌کوشد مبنای استدلال قائلان به نسخ را در نقطه آغازین آن، یعنی انحصار معنای «آیه» در آیات قرآن، متزلزل سازد. بدین‌سان، استدلال او صرفاً بر نفی یک نتیجه استوار نیست، بلکه بر بازسازی میدان معنا و انتقال محل نزاع از «وقوع نسخ در قرآن» به «چگونگی فهم واژه آیه» تکیه دارد. از این منظر، آیه ۱۰۶ سوره بقره نه شاهدی بر وقوع نسخ در آیات قرآن، بلکه ناظر به سنت جایگزینی در نعمت‌های الهی، نسخ احکام شرایع گذشته، یا انتقال از معجزه‌ای به معجزه دیگر در مسیر هدایت بشر است. از همین‌رو، می‌توان گفت تفسیر شهرستانی، هرچند در همه احتمالات مصادقی خود از مناقشه برکنار نیست، در اصل نفی دلالت آیه بر نسخ درون‌قرآنی، بر بنیانی استدلالی و قابل اعتنا استوار شده است.

تفسیر آیه ۱۰۶ بقره از منظر سیدمرتضی عسکری

سیدمرتضی عسکری در مواجهه با آیه ۱۰۶ سوره بقره، مسئله را صرفاً در سطح تعیین معنای یک واژه یا ترجیح یک احتمال لغوی پی‌نمی‌گیرد، بلکه از همان آغاز، مبنای تفسیر را بر نفی وجود نسخ درون‌قرآنی استوار می‌سازد؛ مبنایی که کل معماری فهم او از آیه را سامان می‌دهد. از نظر وی، قرآن مشتمل بر آیات ناسخ و منسوخ به معنای مصطلح نیست، و آنچه در میراث تفسیری ذیل این عنوان گزارش شده، در حقیقت بازتاب فرایندی است که پیش‌تر در ساحت وحی غیرقرآنی رخ داده و سپس گزارش تاریخی و هدایتی آن در قرآن آمده است، نه اینکه خود قرآن ظرف تحقق نسخ باشد (عسکری، ۱۳۸۲، ص ۳۱۲).

این تلقی، در واقع، دلالت روش‌شناختی مهمی دارد: عسکری از آغاز، میدان بحث را از «امکان نسخ در قرآن» به «چگونگی گزارش قرآن از یک فرایند تشریعی بیرونی» منتقل می‌کند. بدین ترتیب، آیه ۱۰۶ نه به‌عنوان مستند اثبات نسخ آیات، بلکه به‌مثابه متنی که درباره سازوکار تشریع و تبدیل احکام سخن می‌گوید، بازخوانی می‌شود. در این چارچوب، واژه «آیه» به کانون اصلی مناقشه تبدیل می‌شود؛ زیرا اگر مراد از آن آیات قرآن باشد، آیه می‌تواند مستند قائلان به نسخ تلقی شود، اما اگر بر معنایی دیگر حمل شود، استدلال مزبور از بنیاد فرو می‌ریزد. عسکری با همین آگاهی، اختلاف مفسران را نه اختلافی جزئی، بلکه نزاعی تفسیری در سطح تعیین مصادق و جهت دلالت می‌داند. او با رجوع به بافت گسترده آیاتی که از آیه ۴۷ تا ۱۲۰ سوره بقره را دربرمی‌گیرند، نشان می‌دهد که آیه ۱۰۶ در فضایی نازل شده که محور آن توبیخ اهل کتاب، به‌ویژه یهود، بر سر نپذیرفتن قرآن و شریعت پیامبر خاتم (ص) است؛ فضایی که در آن سخن از گسست از شرایع پیشین و انتقال مرکز ثقل هدایت از بنی اسرائیل به امت اسلام است. بنابراین، «ما ننسخ» در این زمینه، به‌زعم او، ناظر به نسخ احکام شرایع سابق است، نه نسخ آیات قرآن (عسکری، ۱۳۸۲، ص ۳۰۰). نمونه‌هایی چون تغییر قبله از بیت المقدس به کعبه یا انتقال

روز عبادت از شنبه به جمعه، در منطق او، مصادیق روشن همین تبدیل تشریعی‌اند، نه بی‌ثباتی در متن قرآن، بلکه جابه‌جایی در نظام احکام در پرتو ختم نبوت و کمال شریعت.

نکته مهم در تحلیل عسکری آن است که او «نسخ» را نه صرفاً به معنای رفع حکم، بلکه در پیوند با منطق تدریج، مصلحت و تربیت تاریخی بشر می‌فهمد. از این منظر، نسخ امری دفعی و گسسته نیست، بلکه سازوکاری درون‌تدبیری برای هدایت تدریجی انسان است؛ با این تفاوت که این سازوکار، در تلقی او، در قرآن رخ نمی‌دهد، بلکه پیشاپیش در وحی غیرقرآنی اعمال شده و قرآن تنها گزارشگر آن است. چنین برداشتی، هم شأن وحی قرآنی را از ورود به صحنه رفع و وضع مستقیم احکام حفظ می‌کند و هم به او امکان می‌دهد آیه ۱۰۶ را بدون التزام به نسخ آیات قرآن توضیح دهد. از این رو، «ما نسخ» در نظر او بیش از آنکه ناظر به حذف متنی باشد، ناظر به تبدیل حکمی متناسب با تغییر ظرف تاریخی و رشد مخاطب است.

تحلیل عسکری از «نسخها» نیز در همین منطق سامان می‌یابد. وی دو قرائت معنایی را پیش می‌کشد که اگر واژه از ریشه «أنساها» باشد، دلالت بر فراموشی و محو دارد؛ به این معنا که آنچه در کتب پیشین یا در اخبار پیامبران سابق به فراموشی سپرده شده، در قرآن و شریعت خاتم به نحو برتر و کامل‌تر احیا شده است (عسکری، ۱۳۸۲، ص ۳۰۱)، اما اگر از ریشه «أنساه» باشد، معنای آن تأخیر است؛ یعنی خداوند حکمی را به سبب مصلحت، با تأخیر اعلام می‌کند. عسکری این احتمال دوم را برمی‌گزیند، زیرا با منطق سیاقی و الهیاتی او سازگارتر است؛ در این صورت، آیه از «تأخیر در ابلاغ» سخن می‌گوید، نه از «فراموشی» یا «رفع» مستقیم متن.

این انتخاب تفسیری، واجد اهمیت نظری است؛ زیرا نشان می‌دهد که در قرائت عسکری، آیه ۱۰۶ بیش از آنکه صحنه نسخ متن باشد، صحنه مدیریت زمان تشریع است. از سوی دیگر، عسکری برای تثبیت این فهم، به ابزارهای معناشناسانه‌ای متوسل می‌شود که در دستگاه او نقش تعیین‌کننده دارند: بسامد، سیاق و قرینه. او با بررسی کاربردهای مفرد «آیه» در قرآن و این ادعا که این واژه در ۸۷ مورد مفرد، هیچ‌گاه به معنای آیات قرآن نیامده است، می‌کوشد ظهور لفظی مورد ادعای قائلان به نسخ را تضعیف کند (عسکری، ۱۳۸۲، ص ۲۹۳). سپس با تمثیل‌های درون‌قرآنی نشان می‌دهد که معنای «آیه» همواره تابع قرینه است؛ در یکجا معجزه، در جای دیگر نشانه الهی، و در موردی دیگر آیات قرآن. از این رهگذر، وی نتیجه می‌گیرد که حمل «آیه» در آیه ۱۰۶ بر آیات قرآن، نیازمند قرینه‌ای است که در خود آیه یا در پیرامون آن وجود ندارد (عسکری، ۱۳۸۲، ص ۲۹۴-۲۹۵).

در سطحی فراتر، او حتی به قرینه برون‌متنی نیز تمسک می‌جوید و فقدان روایت معتبر از پیامبر اکرم (ص) در تفسیر این آیه به آیات قرآن را شاهی بر عدم تعیین این معنا می‌داند (عسکری، ۱۳۸۲، ص ۳۰۳). به بیان دیگر، او از جمع قرائن درون‌متنی و برون‌متنی نتیجه می‌گیرد که معنای مورد ادعای مخالفان، فاقد پشتوانه کافی است.

جمع‌بندی دیدگاه عسکری آن است که آیه ۱۰۶ بقره، در منطق تفسیری او، متنی برای اثبات نسخ آیات قرآن نیست، بلکه آینه‌ای برای فهم نسبت شریعت خاتم با شرایع پیشین است. «نسخ» در اینجا نه حذف بخشی از قرآن، بلکه تبدیل احکام پیشین در مسیر هدایت تدریجی است؛ و «آیه» نیز نه لزوماً آیات قرآنی، بلکه لفظی چندمعناست که تنها با قرینه و سیاق می‌توان آن را تعیین کرد. بنابراین، قرائت عسکری از این آیه، از سطح یک تفسیر واژگانی فراتر می‌رود و به بازسازی یک الگوی کلان از تشریع الهی می‌انجامد؛ الگویی که در آن، قرآن نه صحنه نسخ متن، بلکه گزارشگر حکمت تبدل احکام در تاریخ هدایت بشر است.

بررسی تطبیقی آراء دو اندیشمند

بررسی تطبیقی آراء هبة الدین شهرستانی و سیدمرتضی عسکری در تفسیر آیه ۱۰۶ سورة بقره نشان می‌دهد که هر دو اندیشمند، با وجود تفاوت در مبانی و شیوه تقریر، در یک نتیجه محوری هم‌داستان‌اند و آن، نفی دلالت آیه بر نسخ آیات قرآن است. با این حال، این توافق در نتیجه، به معنای همسانی در منطق تفسیری آنان نیست. شهرستانی با نقد اصل وقوع نسخ در قرآن و با تکیه بر جاودانگی، مرجعیت و کارکرد هدایتی آن، وجود هرگونه آیه منسوخ را در قرآن مردود می‌شمارد؛ در مقابل، عسکری با تفکیک میان وحی قرآنی و وحی بیانی، نسخ را - در فرض وقوع - به ساحت وحی بیانی ارجاع می‌دهد و از این‌رو، متن قرآن را از نسخ درونی منزّه می‌داند. بدین‌سان، هر دو در صیانت قرآن از نسخ مشترکند، اما یکی این مدعا را بر بنیاد منزلت وجودی و هدایتی قرآن صورت‌بندی می‌کند و دیگری بر پایه تفکیک مراتب وحی.

این تفاوت مبانی، در سطح روش و مصداق‌یابی نیز بازتاب یافته است. هر دو مفسر با تکیه بر تحلیل لفظی و ملاحظه سیاق، آیه ۱۰۶ را در پیوند با خطاب به اهل کتاب فهم کرده و مراد از نسخ را ناظر به شرایع و آیات وحیانی پیشین دانسته‌اند، نه نسخ درون قرآنی؛ باین‌همه، شهرستانی در تفسیر واژه «آیه» به طرح احتمال‌های معنایی متعدد گرایش دارد و می‌کوشد انحصار آن را در آیات قرآن درهم شکند، در حالی که عسکری با اتکا به سیاق، قرائن درون‌متنی و شواهد استعمالی، در پی ترجیح معنایی معین و تحدید دامنه دلالت آن است. از این‌رو، تقریر عسکری از حیث انتظام روشی منضبط‌تر می‌نماید، در حالی که تفسیر شهرستانی از حیث گشودن ظرفیت‌های معنایی، افق گسترده‌تری پیش می‌نهد.

در حوزه مصداق، عسکری «آیه» را عمدتاً ناظر به آیات و احکام کتاب‌های آسمانی پیشین می‌داند و آیه مزبور را بیانگر نسخ احکام شرایع سابق به وسیله شریعت اسلام تلقی می‌کند؛ اما شهرستانی، علاوه بر این احتمال، تفسیر «آیه» به نعمت الهی و نیز معجزه را نیز مطرح می‌سازد. بدین ترتیب، هر چند اصل دیدگاه مشترک آن دو در عدم دلالت آیه بر نسخ آیات قرآن پذیرفتنی است، در تعیین مصداق نهایی واژه «آیه» و کفایت قرائن برای ترجیح هر احتمال، همچنان مجال تأمل باقی است.

استواری این دیدگاه، افزون بر مبانی درون‌نظری، با سیاق آیات نیز تأیید می‌شود. مجموع آیات (بقره: ۱۰۵ - ۱۰۹) درباره اهل کتاب، به‌ویژه یهود، و موضع آنان در برابر نزول وحی بر پیامبر اکرم (ص) است. در این میان، آیه (بقره: ۱۰۵) از ناخشنودی آنان نسبت به نزول «خیر» از جانب خداوند سخن می‌گوید؛ و با توجه به فضای نزول، مراد از «خیر» در این مقام، اصل نبوت، کتاب آسمانی و رحمت و حیانی است، نه آیات ناسخ به معنای اصطلاحی؛ زیرا یهود هم بعثت پیامبر خاتم را در غیر قوم خود بر نمی‌تافتند و هم شریعت موسی (ع) را نسخ‌ناپذیر می‌پنداشتند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۳۱۳؛ طبری، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۲۵؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۲۲۲؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۱۲۵؛ سبزواری نجفی، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۰۸؛ طیب، ۱۳۶۹، ج ۲، ص ۹۸؛ شهرستانی، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۲۵۱). بر این اساس، آیه (بقره: ۱۰۶) در مقام پاسخ به انکار یهود نسبت به امکان نسخ شرایع پیشین است؛ بدین معنا که خداوند هرگاه حکمی، شریعتی، کتابی یا نشانه‌ای از نشانه‌های هدایت پیشین را برگیرد، بهتر از آن یا همانند آن را جایگزین می‌سازد. مؤید این معنا، آیه «أَمْ تُرِيدُونَ أَنْ تَسْأَلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسَى مِنْ قَبْلُ» (بقره: ۱۰۸) است که با ارجاع به رفتار بنی‌اسرائیل، پیوند آیه را با سنت‌های پیشین وحی روشن می‌سازد (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۳۵۱؛ صادقی‌تهرانی، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۹۵). همچنین آیه «وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ ... مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ» (بقره: ۱۰۹) نشان می‌دهد که مسئله، مقاومت در برابر حقیقت رسالت و لوازم آن، از جمله نسخ‌پذیری شرایع پیشین، بوده است، نه بحثی درون‌متنی درباره آیات قرآن.

شاهد دیگر، تاریخ نزول آیات است. اگر آیه (بقره: ۱۰۶) ناظر به نسخ آیات قرآن بود، باید پیش از آن یا هم‌زمان با آن، نمونه‌ای محقق از نسخ در قرآن رخ داده باشد؛ حال آنکه آیات مورد استناد مشهور در باب نسخ، به‌صورت عمده در سوره‌های مدنی متأخر قرار دارند؛ مانند (بقره: ۱۵۰)، (بقره: ۱۸۵)، (بقره: ۱۸۷)، (نساء: ۱۱)، (نساء: ۱۶)، (مائده: ۵)، (مائده: ۶)، (مائده: ۴۵)، (توبه: ۵)، (توبه: ۲۹)، (توبه: ۷۳)، (انفال: ۶۶) و (مجادله: ۱۳). افزون بر این، سوره بقره از نخستین سوره‌های مدنی، بلکه به نظر بسیاری نخستین سوره مدنی است (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۷؛ صادقی‌تهرانی، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۱۵۱؛ خطیب، بی‌تا، ج ۱، ص ۳؛ ابن‌عاشور، ۱۳۹۴، ج ۱، ص ۱۹۹) و آیه ۱۰۶ نیز طبعاً پیش از آیات متأخر همین سوره نازل شده است (خامه‌گر، ۱۳۹۶، صص ۲۹-۴). از این رو، هنگام نزول این آیه، هنوز بسیاری از آیات ادعایی ناسخ پدید نیامده بود تا آیه ناظر به نسخ درون‌قرآنی تلقی شود. افزون بر این، فضای آیات (بقره: ۱۰۴ - ۱۰۹) که در آن مسلمانان به عفو و مدارا در برابر کارشکنی‌های یهود فراخوانده شده‌اند: «فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ» (بقره: ۱۰۹)، بر مرحله آغازین استقرار مسلمانان در مدینه دلالت دارد؛ مرحله‌ای که بسیاری از مفسران آن را پیش از تشریع قتال دانسته‌اند (طبری، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۳۹۰؛ طوسی، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۰۷؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۲۵۷؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۳۹۹؛ طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۲۶۶؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۱۶۷؛ طیب، ۱۳۶۹،

ج ۲، ص ۱۴۸؛ سبزواری، ۱۴۰۶ ق، ج ۱، ص ۱۲۸). بنابراین، حمل آیه ۱۰۶ بر نسخ آیات قرآن، نه با سیاق آیات سازگار است و نه با تاریخ نزول؛ ازاین رو، دیدگاه شهرستانی و عسکری در تفسیر آیه به نسخ شرایع و آیات و حیانی پیشین، از انسجام تفسیری و تاریخی بیشتری برخوردار است.

نقد آراء تفسیری دو اندیشمند

باوجود آنکه هبة الدین شهرستانی و سیدمرتضی عسکری در نفی دلالت آیه ۱۰۶ سورة بقره بر نسخ آیات قرآن، به نتیجه‌ای درست و قابل دفاع رسیده‌اند، نظریه تفسیری آنان در سطح تعیین مصداق واژه «آیه» و تبیین قلمرو «نسخ» همچنان نیازمند نقد و تدقیق است؛ زیرا مسئله اصلی پس از رد نسخ درون قرآنی، این است که «آیه» در این سیاق دقیقاً به چه چیزی دلالت می‌کند. به نظر می‌رسد هر دو اندیشمند، با وجود صواب در اصل مدعا، در تطبیق مصداق، دامنه آیه را بیش از حدّ به «احکام» کتاب‌های آسمانی پیشین فروکاسته‌اند، حال آنکه سیاق، تاریخ نزول و الگوی کاربرد قرآنی این واژه، دلالت عام‌تری را اقتضا می‌کند. براساس استقصای کاربردهای پیشین این لفظ، واژه «آیه» تا پیش از (بقره: ۱۰۶) به صورت مفرد ده‌ها بار در قرآن آمده و در غالب موارد، به معنای نشانه، معجزه و دلیل آشکار نبوت به کار رفته است، نه به معنای آیات قرآن. به‌ویژه در سوره‌های مکی، این واژه از اساس در معنای معجزه و نشانه روشن رسالت استعمال شده است؛ ازاین رو حمل آن در این آیه بر «آیات قرآن» از پشتوانه استعمالی کافی برخوردار نیست، به‌خصوص آنکه پیش از نزول این آیه هنوز نسخی در آیات قرآن رخ نداده بود تا آیه در مقام تبیین فلسفه آن باشد. افزون‌بر این، باتوجه به آنکه روی سخن در این بخش از سوره با یهود است، ظهور سیاقی آیه اقتضا می‌کند که «آیه» ناظر به امر کلان و حیانی، مانند شریعت، کتاب آسمانی یا معجزه پیامبران باشد، نه صرفاً بخشی از آن‌ها، یعنی احکام جزئی کتب پیشین. براین اساس، آیه در مقام بیان سنت عام الهی در جایگزینی شرایع و کتب آسمانی است؛ بدین معنا که هرگاه خداوند شریعت یا کتابی را نسخ کند، بهتر از آن یا همانند آن را برای هدایت بشر می‌آورد.

از همین جا نقد دوم نیز روشن می‌شود و آن، نارسایی تبارشناسی مصادیق نسخ در تقریر این دو اندیشمند است. ایشان برای توضیح مصداق نسخ در این آیه، گاه به مسئله تغییر قبله مسلمانان از بیت المقدس به کعبه اشاره کرده‌اند؛ حال آنکه این تطبیق، از حیث تاریخی استوار نیست. تغییر قبله، بنابر گزارش‌های تفسیری و تاریخی، در سال دوم هجری رخ داده است؛ برخی آن را پیش از بدر دانسته‌اند (ابن‌کثیر، ۱۴۰۷ ق، ج ۳، ص ۲۵۲)، برخی پس از بدر (طوسی، ۱۳۶۴، ج ۲، ص ۴۳)، و طبرسی نیز با استناد به روایت امام صادق (ع)، آن را نوزده ماه پس از هجرت گزارش می‌کند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۴۱۳). این درحالی است که آیه ۱۰۶ بقره، بر پایه سیاق آیات ۱۰۴ تا ۱۰۹ و فضای حاکم بر روابط آغازین مسلمانان و یهود در مدینه، به ماه‌های نخست هجرت تعلق دارد؛ یعنی زمانی که هنوز نه زمینه اجتماعی و سیاسی تغییر قبله فراهم شده بود و نه اصل این واقعه رخ داده بود.

افزون بر آن، گزارش‌های تاریخی نیز نشان می‌دهد که مسئله تغییر قبله پس از شکل‌گیری اعتراض‌های یهود نسبت به نماز گزاردن مسلمانان به سوی بیت المقدس مطرح شد، نه در بدو هجرت (ابن کثیر، ۱۴۰۷ ق، ج ۳، ص ۲۵۲؛ ابن سعد، ۱۴۱۸ ق، ج ۱، ص ۱۸۶). بنابراین، نمی‌توان آیه ۱۰۶ را در مقام تبیین فلسفه نسخ قبله دانست؛ زیرا موضوع مورد ادعا هنوز تحقق نیافته بود.

از سوی دیگر، این احتمال نیز که آیه در مقام تمهید نظری برای نسخ‌های آینده در قرآن باشد، با ظاهر آیه و بافت گفت‌وگویی آن سازگار نیست. ساختار شرطی آیه، ناظر به واقعیتی مورد مناقشه و در مقام پاسخ به شبهه‌ای بالفعل است، نه زمینه‌سازی برای امری که بعداً رخ خواهد داد. پیوستگی معنایی آیات ۱۰۶ تا ۱۰۸ نیز همین امر را تأیید می‌کند؛ زیرا (بقره: ۱۰۷) و (بقره: ۱۰۸) با لحن استفهامی و احتجاجی، به شبهات و انکارهای موجود پاسخ می‌دهند و این نشان می‌دهد که آیه در متن یک منازعه تحقق‌یافته نازل شده است، نه در مقام بیان مقدمه‌ای انتزاعی برای آینده. روایات اسباب النزول نیز به‌طور صریح از شبهه یهود درباره نسخ سخن گفته‌اند و نشان می‌دهند که آیه برای پاسخ به همین انکار نازل شده است (مغنیه، ۱۴۲۴ ق، ج ۱، ص ۱۷۰؛ بلاغی، ۱۳۸۶ ق، ج ۱، صص ۸۴-۸۳). بر این پایه، تفسیر درست‌تر آن است که آیه را ناظر به نسخ شرایع، کتب و معجزات پیشین به‌وسیله قرآن و شریعت خاتم بدانیم؛ یعنی در پاسخ به این پندار یهود که شریعت موسی (ع) نسخ‌ناپذیر است، قرآن اعلام می‌کند که خداوند هرگاه وحی یا شریعتی را برگیرد، بهتر از آن یا همانند آن را می‌آورد، و این امر نه تنها با حکمت الهی ناسازگار نیست، بلکه مقتضای ربوبیت و قدرت مطلق اوست (خطیب، بی‌تا، ج ۱، صص ۱۲۱-۱۲۹؛ شرف‌الدین، ۱۴۲۰ ق، ج ۱، ص ۵۷). از همین رو، تأکید دو آیه (بقره: ۱۰۶-۱۰۷) بر قدرت مطلق الهی را نیز باید در برابر تلقی یهود از محدود بودن فعل الهی فهم کرد؛ تلقی‌ای که نسخ را ممتنع می‌پنداشت و با نوعی نسبت عجز به ساحت ربوبی همراه بود (فضل‌الله، ۱۴۱۹ ق، ج ۲، صص ۱۵۷-۱۶۰؛ طالقانی، ۱۳۶۲ ق، ج ۱، صص ۲۶۴-۲۶۳). در نتیجه، هرچند اصل نظریه این دو اندیشمند در نفی دلالت آیه ۱۰۶ بقره بر نسخ آیات قرآن پذیرفتنی است، صورت‌بندی مصداقی آنان نیازمند اصلاح است و به‌نظر می‌رسد مراد صحیح از «آیه» در این مقام، نه آیات قرآن و نه صرفاً احکام جزئی شرایع پیشین، بلکه حقیقت کلان وحی و شریعت پیشین است که با ظهور قرآن و رسالت خاتم، جای خود را به مرتبه‌ای کامل‌تر از هدایت الهی داده است.

نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که هبة‌الدین شهرستانی و سیدمرتضی عسکری، با وجود تفاوت در تفسیر مبانی و تعیین مصداق، در یک مدعای محوری اشتراک دارند و آن، نفی دلالت آیه ۱۰۶ سوره بقره بر نسخ آیات قرآن است. ارزیابی تطبیقی آراء این دو اندیشمند نشان داد که این مدعا، نه تنها از حیث مبانی، بلکه از منظر سیاقی و تاریخی نیز قابل دفاع است؛ زیرا شبکه معنایی آیات پیرامون (بقره: ۱۰۶) آشکارا در فضای احتجاج با یهود و

پاسخ به انکار آنان نسبت به اصل رسالت و امکان نسخ در شرایع الهی شکل گرفته است، نه در مقام تبیین نسخ درون قرآنی. همچنین بررسی تاریخ‌مند آیات مدعی نسخ نشان می‌دهد که پیش از نزول این آیه، نمونه محقق از نسخ آیات قرآن تحقق نیافته بود تا آیه ناظر به توجیه یا تفسیر آن باشد. از این رو، اصل داوری این دو مفسر درباره پیراستگی آیه مزبور از دلالت بر نسخ آیات قرآن، استوار و پذیرفتنی است. با این همه، دستاورد اصلی این پژوهش در سطح نقد مصداق‌شناسی واژه «آیه» آشکار می‌شود. بررسی استعمال‌های پیشین این واژه، همراه با تحلیل سیاق و بستر نزول، نشان می‌دهد که فروکاستن «آیه» به بخشی از احکام شرایع پیشین، تبیینی بسنده و جامع نیست. در این میان، تقریر شهرستانی، از آن رو که دامنه دلالتی «آیه» را به کتاب آسمانی، شریعت، معجزه و نعمت الهی گسترش می‌دهد، به واقعیت زبانی و سیاقی آیه نزدیک‌تر می‌نماید؛ هرچند این تقریر نیز در مقام تحدید مصداق نهایی، همچنان نیازمند تنقیح است. برآیند تحلیل حاضر آن است که آیه (بقره: ۱۰۶) درصدد تبیین یک سنت کلان در تاریخ هدایت است؛ یعنی امکان و حکمت جانشینی شرایع، کتب و نشانه‌های وحیانی پیشین با مرتبه‌ای کامل‌تر یا هم‌سنگ از هدایت الهی. بر این اساس، آیه ناظر به نسخ جزئی برخی احکام نیست، بلکه به منطق تحول در نظام تشریع و به‌ویژه به نسخ شریعت‌های پیشین، خاصه شریعت حضرت موسی (ع)، در پرتو شریعت خاتم نظر دارد. بر همین مبنا، تطبیق آیه بر تغییر قبله نیز از منظر تاریخی و تفسیری ناتمام است؛ زیرا تغییر قبله در سال دوم هجری رخ داده، در حالی که قرائن سیاقی و فضای منازعات آغازین مدینه، آیه مزبور را به ماه‌های نخست هجرت بازمی‌گرداند. در نتیجه، تفسیر راجح آن است که خداوند در این آیه، در پاسخ به انکار یهود نسبت به نسخ‌پذیری شریعت خود، بر این حقیقت تأکید می‌کند که نسخ شریعت یا کتاب پیشین نه نشانه تزلزل در اراده الهی، بلکه جلوه‌ای از حکمت، ربوبیت و قدرت مطلق او در تدبیر تاریخ هدایت است؛ چنانکه هرچه از سوی او جایگزین می‌شود، یا از حیث مصلحت هدایت برتر است یا دست‌کم در همان تراز قرار دارد. از این منظر، آیه (بقره: ۱۰۶) بیش از آنکه ناظر به مسئله فنی نسخ در آیات قرآن باشد، در مقام تأسیس فهمی الهیاتی از تطور تشریع و پاسخ به انحصارگرایی دینی یهود است؛ و همین قرائت، آن را با سیاق آیات، شواهد تاریخی و منطق درونی خطاب قرآنی سازگارتر می‌سازد.

منابع

- قرآن کریم (حسین انصاریان، مترجم). (۱۳۸۳). اسوه.
 ابن سعد، محمد. (۱۴۱۸ ق). الطبقات الکبری. دارالکتب العلمیه.
 ابن عطیه اندلسی، عبدالحق بن غالب. (۱۴۲۲ ق). المحرر الوجیز. منشورات محمد علی بیضون.
 ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمر. (۱۴۰۷ ق). البدایه و النهایه. دارالفکر.
 ابن کثیر، محمد بن عمر. (۱۴۱۹ ق). تفسیر القرآن العظیم. منشورات محمد علی بیضون.
 ابوالفتح رازی، حسین بن علی. (۱۴۰۸ ق). روض الجنان. انتشارات آستان قدس رضوی.

- احسانی فر لنگرودی، محمد. (۱۳۸۷). نگاهی نو به آیه نسخ. حدیث اندیشه، (۶)، ۲۲-۵.
- اسماعیلی زاده، عباس. (۱۳۹۰). بحثی درباره مستندات قرآنی وقوع نسخ در قرآن و مدلول آنها. مطالعات علوم قرآن و حدیث، (۲)، ۴۳-۳۴. <https://doi.org/10.22067/naqhs.v43i2.9003>
- بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۴۱۷ ق). انساب الاشراف. دارالفکر.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ ق). انوار التنزیل و اسرار التأویل. دار احیاء التراث العربی.
- جبری، عبد المتعال. (۱۹۸۰ م). لا نسخ فی القرآن، لماذا؟. دار التضامن للطباعة.
- حلی، ابن ادریس. (۱۴۱۰ ق). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. دفتر انتشارات اسلامی.
- حائز، قاسم. (۱۳۸۱). بررسی آراء مفسران درباره آیه نسخ. مقالات و بررسی‌ها، ۷۲ (۹۶۳)، ۸۱-۹۸.
- خازن، علی بن محمد. (۱۴۱۵ ق). تفسیر الخازن. منشورات محمد علی بیضون.
- خامه‌گر، محمد. (۱۳۹۶). نگاهی به چگونگی نزول سوره‌های قرآن کریم، مجله پژوهش‌های قرآنی، (۴)، پیاپی ۸۵، صص ۴-۲۹.
- خطیب، عبد الکریم. (بی‌تا). التفسیر القرآنی للقرآن. دارالفکر العربی.
- خویی، ابوالقاسم. (بی‌تا). البیان فی تفسیر القرآن. مؤسسة إحياء آثار الامام الخوئي.
- زركشي، ابو عبدالله. (۱۳۷۶ ق). البرهان فی علوم القرآن. دار إحياء الكتب العربية.
- زمخشري، محمود. (۱۴۰۷ ق). الكشف عن حقائق غوامض التنزيل. دارالكتاب العربی.
- زید، مصطفی. (۱۹۷۱ م). النسخ فی القرآن الکریم. دارالفکر.
- سبزواری نجفی، محمد بن حبیب الله. (۱۴۰۶ ق). الجدید فی التفسیر القرآن المجید. دارالتعارف للمطبوعات.
- سمرقندی، نصر بن محمد. (۱۴۱۶ ق). تفسیر السمرقندی المسمى بحر العلوم. دارالفکر.
- سور آبادی، ابوبکر عتیق بن محمد. (۱۳۸۰). تفسیر سور آبادی (علی اکبر سعیدی سیرجانی، محقق). فرهنگ نشر نو.
- سیوطی، عبدالرحمن. (۱۴۰۴ ق). الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور. کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره).
- شوکانی، محمد بن علی. (۱۴۱۴ ق). فتح القدير. دار الکلم الطیب.
- الشهرستانی، محمد بن عبدالکریم. (۱۳۶۴). الملل و النحل. الشریف الرضی.
- الشهرستانی، هبة الدين. (بی‌تا). مخطوط الحواصل. مکتبه الجوادین العامه.
- الشهرستانی، هبة الدين. (۱۳۷۱ ق). تنزیه التنزیل. ترجمه علیرضا حکیم خسروی. چاپخانه حیدری.
- الشهرستانی، هبة الدين. (بی‌تا). تنزیه التنزیل. مکتبه الجوادین العامه.
- صادقی تهرانی، محمد. (۱۴۱۹ ق). البلاغ فی تفسیر القرآن بالقرآن. کتابخانه محمد صادقی تهرانی.
- صادقی، سیدجعفر. (۱۴۰۱). خوانشی نواز آیه ۱۰۶ بقره؛ با تکیه بر قرینه‌های درون متنی. پژوهش‌های قرآنی، ۲۷ (۱۰۵)، ۸۶-۶۷. <https://doi.org/10.22081/jqr.2023.65158.3628>
- طالقانی، محمود. (۱۳۶۲). تفسیر پرتوی از قرآن. انتشارات سهامی خاص.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۴۱۷ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن (جواد بلاغی، محقق). انتشارات ناصر خسرو.
- طبری، ابو جعفر محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی التفسیر القرآن. دارالمعرفه.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی‌تا). التبیان فی التفسیر القرآن. داراحیاء التراث العربی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۶۴). تهذیب الاحکام. دارالکتب الاسلامیه.
- طیب، عبدالحسین. (۱۳۶۹). اطبیب البیان فی تفسیر القرآن. انتشارات اسلام.
- عروسی حویزی، عبد علی بن جمعة. (۱۴۱۵ ق). تفسیر نورالثقلین. اسماعیلیان.
- عسکری، سید مرتضی. (۱۴۲۴ ق). القرآن الکریم و روایات المدرستین. انتشارات دانشکده اصول الدین.
- عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ ق). تفسیر عیاشی. المطبعة العلمية.

- غزالی، محمد. (۱۳۸۳ ق). نظرات فی القرآن. دارالکتب الحديثه.
- فخر الدين رازی، محمد بن عمر. (بی تا). التفسير الكبير. دارالکتب العلميه.
- فضل الله، سيد محمد حسين. (۱۴۱۹ ق). تفسير من وحی القرآن. دارالملاک للطباعة و النشر.
- فقهی زاده، عبدالهادی؛ و طهماسبی بلداجی، اصغر. (۱۳۹۵). تحلیل و بررسی دیدگاه مفسران درباره آیات نسخ، مطالعات تقریبی مذاهب، ۱۲(۴۶)، ۷۷-۸۸.
- قاسمی، محمد. (۱۴۱۸ ق). محاسن التاویل. دارالکتب العلميه.
- قرطبی، ابو عبدالله. (۱۳۸۷ ق). الجامع لاحکام القرآن. دارالکتب العربی للطباعة و النشر.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۳). تفسير قمی. دارالکتاب.
- الکاظمي، عماد. (۱۴۳۹ ق). علوم قرآن في مخطوطات السيد هبة الدين الحسيني. مرکز تراث کربلاء.
- معرفت، محمد هادی. (۱۴۱۶ ق). التمهيد في علوم القرآن. مؤسسه النشر الاسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). تفسير نمونه. دارالکتب الاسلاميه.
- مکی، ابومحمد بن ابی طالب. (۱۴۰۶ ق). الايضاح لناسخ القرآن و منسوخه (احمد حسن فرحات، محقق). دارالمنار.
- موسوی اندرزی، نرجس. (۱۳۹۳). بازاندیشی در تفسير آیه نسخ، نسخ آیات اقناعی و علل آن، دو فصلنامه پرتو وحی، ۱۱(۱)، ۹۴-۶۷.
- نحاس، ابوجعفر. (بی تا). الناسخ و المنسوخ فی القرآن الکریم. مطبعه انوار المحمديه.
- هانی، طاهر. (۱۴۲۱ ق). تنزيه آي القرآن عن النسخ و النقصان. الجماعه الاسلاميه الاحمديه فی الديار المقدسه.